

chte pod naslovom »Ein Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie 1804-1914«, ki je izšla 1997. Za pomembno izdajo virov pod naslovom »Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1918« je napisal uvodni zvezek in uredil še 13 zvezkov.

Tesne vezi pa vežejo Helmuta Rumplerja tudi s slovenskimi zgodovinarji, saj si je vseskozi trudil navezati stike z njimi. Tako je bil stalni udeleženec na srečanjih avstrijskih in jugoslovanskih oz. kasneje le slovenskih zgodovinarjev v okviru zgodovinske komisije obeh držav. Leta 1980 je organiziral odmevni simpozij ob 60-letnici koroškega plebiscita, sodeloval pri simpoziju in zborniku *Zgodovina Nemcev na področju današnje Slovenije 1848-1941*, l. 1994 pa pri simpoziju *Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564-1628*, če omenim le najvažnejše, saj je sodeloval še pri številnih drugih. Leta 1993 je en semester tudi predaval na oddelku za zgodovino FF v Ljubljani, vabil pa je tudi slovenske zgodovinarje, da so predavali v Celovcu in sodelovali v njegovih seminarjih. Nekaterim slovenskim študentom je omogočil krajše ali daljše študijsko bivanje v Avstriji in so pri njem lahko opravljali magistrije ali doktorate. Tisti, ki smo imeli priložnost sodelovati z njim, ga poznamo kot ljubeznivega, na moč zgornega in na diskusijo vselej pripravljenega sogovornika, ki z naklonjenostjo spremlja naše delo in ki je s simpatijami gledal tudi na proces osamosvajanja Slovenije, kar ni bila ravno samoumevna drža. Zaradi vsega tega je bil tudi izvoljen za dopisnega člana SAZU, kot sem že omenil. Ob čestitkah za jubilej si želimo takšnega sodelovanja tudi še naprej.

Franc Rozman

L. S. Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolut Politics and Enlightenment Culture*. Stanford : University Press, 1999. 335 strani; T. Catalan, *La comunità ebraica (1781–1914). Politica società cultura*. Trieste : Lint, 2000. 372 strani; S. Bon, *Gli ebrei a Trieste. Identità, persecuzione, risposte*. Trieste : Lint, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli – Venezia Giulia, 2000. 375 strani.

V kozmopolitiskem jedru nastajajočega tržaškega emporija so Judje že v prvi polovici 18. stoletja odigrali pomembno trgovsko in finančno vlogo. Dunajska oblast – pobudnica pristaniškega razvoja, je v do takrat gospodarsko nerazvitem obmorskem naselju s posebnimi privilegiji in verskimi svoboščinami spodbujala priselitev podjetniške elite. V merkantilistični eri so Habsburžani zaznali gospodarski presežek multikulturalnega in večverskega okolja. Prepričali so se, da je za gospodarstvo monarhije in še posebej za gospodarsko bodočnost Trsta potreben finančni potencial verskih in etničnih diaspor. Čas je pokazal, da so bili za razvoj tržaške trgovine nadvse pomembni še posebej judovski trgovci, ki so se ukvarjali z mednarodno trgovino in so imeli veliko izkušenj na kreditnem področju.

Ameriška zgodovinarica Lois S. Dubin, ki je sledila razvoju judovske skupnosti v Trstu v 18. stoletju, se je osredotočila na spremembe, ki so jih tržaški Judje doživeli v času odmiranja stanovske družbe in uveljavljanja prosvetljene habsburške absolutistične politike. Država, ki je bila v Trstu pobudnik gospodarskega razcveta, je s posamičnimi patenti in edikti, zagotovila svobodo gospodarsko koristnim posameznikom in skupinam, ki so se v prosto luko priselili z delovnimi izkušnjami in kapitalom. Ko je šlo za gospodarsko korist Trsta in cesarstva nasploh, je tudi globoko verna Marija Terezija bila pripravljena pozabiti na primat katolištva. Pragmatičina vladarka je bila v splošno dobro pripravljena podpreti tudi Jude, ki so se ukvarjali po njenem s pregrešnimi dejavnostmi. Zaščitila jih je s posebno diplomo in jim dodelila samoupravo, s katero je judovskim glavarjem prisodila popoln nadzor nad civilnim in verskim življenjem tržaške judovske skupnosti.

Privilegije, ki jih je v 18. stoletju pridobila tržaška judovska skupnost, Dubinova razume kot eno od temeljnih sredstev merkantilističnega poseganja prosvetljenih vladarjev. Modernizacija države je zahtevala odpravo tradicionalnih spon in vzpostavitev novega odnosa med posameznikom in državo. Ob tem avtorica opozarja, da je udejanjanje merkantilističnih načrtov dvora naletelo na ostro nasprotovanje podanikov. Denimo, v Trstu so jim nasprotovali tržaški patriciji, ki so z veliko nenaklonjenostjo spremljali razvoj tržaškega emporija in porast kozmopolitske srenje v njem.

Svoboščine, ki so jih že sredi 18. stoletja uživali v Trstu Judje, ki so se lahko s posebnim dovoljenjem

naselili tudi zunaj zidov geta, so bile nadvse mikavne še posebej za judovske trgovce iz severno in srednje italijanskih mest. Politika strpnosti Marije Terezije in njenega sina Jožefa II. jim je omogočala vključitev v gospodarsko življenje razvijajočega se mesta, sicer še ne povsem polnopravno, saj so bili trgovci judovskega rodu kot člani borze vse do leta 1783 izključeni iz njenih predstavniških teles.

Sredi 18. stoletja je tržaška judovska skupnost po zaslugi cesarskih svoboščin, ki jih je prejela neposredno od vladarja, živela ne samo v verskem, temveč tudi v političnem oziru povsem avtonomno življenje. Judovsko prebivalstvo je bilo podvrženo nadzoru judovske občine oziroma njenih predstavnikov, ki so med drugim nadzorovali naselitev novih članov. Podpirali so, tako kot je zahtevala osrednja oblast, prihod trgovine in finančnih poslov večjih ljudi. Ker so se slednji priseljevali zlasti iz severno italijanskih mest, so s svojo sefarditsko pripadnostjo močno zaznamovali versko držo tržaške judovske skupnosti, ki je bila izvorno bolj zaznamovana z nemško judovsko tradicijo in tako bistveno pripomogli k večji odprtosti skupnosti.

Ameriška zgodovinarica ugotavlja, da so prav velika kulturna odprtost, sposobnost hitrega prilagajanja novostim in prosvetljena naravnost tržaških Judov ob koncu 18. stoletja postale zgled za druge srednjeevropske judovske skupnosti, ki jih je val prosvetljene politike komaj oplazil. Nenazadnje je jožefinski tolerančni patent, ki je leta 1781 na habsburških tleh uzakonil versko svobodo, pomenil za večino Judov, zlasti najrevnejših, ki niso dotlej uživali nikakršnih gospodarskih bonitet, nov korak na poti civilnega vključevanja. Jožefinska politika strpnosti, ki je iz Judov nameravala narediti državi koristne podanike, je medtem ogrozila doseženo avtonomijo tržaške judovske skupnosti. Dubinova trdi, da je bila v splošnem stopnja enakopravnosti, ki so jo tržaški Judje uživali po pridobitvi posebnih privilegijev, večja od tiste, ki so jo uvajali novi edikti. Jožefinske novosti so bile za tržaške Jude skorajda zanemarljive, zadevale so zaposlitev v javnih službah in šolske programe.

Tržaški primer, ki ga preučuje Dubinova, nazorno kaže, kako je centralizacija države zahtevala odpravo privilegijev posameznih skupin, še zlasti tistih, ki so jih pridobile po verskem ključu. Politika verske strpnosti je omogočila polnopravno vključitev posameznika v družbi ne glede na njegovo pripadnost tej ali oni etnični ali verski skupnosti, z njo pa so se odpirala vrata nacionalni in verski homogenizaciji. Avtorica je prepričana, da so bile v zgodovini judovske emancipacije bolj kot francoska revolucija prelomne spremembe, ki sta jih uveljavila avstrijska vladarja Marija Terezija in Jožef II. *Toleranzedikt* iz leta 1781 gre po njenem obravnavati kot začetek procesa civilne emancipacije, Trst pa kot nadvse pomemben laboratorij avstrijske politike strpnosti.

Zajetna študija Tullie Catalan je medtem posvečena procesu postopne integracije tržaških Judov v 19. stoletju. Hvaležnost tržaških Judov do Habsburžanov je bila spričo pridobljenih privilegijev in dosežene zaščite tolikšna, da je ni omajal niti prihod Napoleonovih čet. Francozi so jim 27. novembra 1810 namreč podelili civilno in versko enakopravnost, s katero so tržaški Judje uveljavili pravico do prevzema upravnih funkcij.

Prvi simpatizerji italijanskega osamosvojitvenega gibanja so se v tržaških judovskih vrstah pojavili šele po letu 1848. Šlo je za liberalno misleče posameznike, medtem ko sta podjetniško jedro in versko predstavništvo judovske skupnosti ostajala konservativno naravnana in zvesta centralni oblasti. Nacionalizacijski proces je najprej pritegnil predstavnike mlajše generacije in v svobodno misleče meščanstvo, sicer privzemanje nacionalne identitete ni neogibno pomenilo prekinitve z judovstvom.

Avtorica ugotavlja, da se tržaška judovska skupnost v 19. stoletju ni veliko povezovala z drugimi avstrijskimi judovskimi skupnostmi, da se je karseda izogibala stikov z drugimi avstrijskimi judovskimi združenji, tako da tudi ob antisemitskih izgredih ni iskala pri njih pomoči. Osamitveno držo tržaških Judov Catalanova pojasnjuje z njihovo vse bolj izstopajočo italijansko pripadnostjo. Omembe vredno je v tem okviru nasprotovanje tržaških Judov k vstopu kranjskih in istrskih Judov v tržaško občino leta 1890, čeprav je prošnja slednjih uživala podporo dunajske vlade.

Asimilacijski proces je sredi 19. stoletja močno spremenil podobo tržaške judovske skupnosti in tudi poskus notranjega reformiranja skupnosti s prenovo verskega obredja ni zmogel zaustaviti sekularizacijskega procesa. Catalanova poudarja, da prevzem »laične religije« ni bil v Trstu neogibno v sporu z judovsko tradicijo. Politično aktivni Judje, ki so se po letu 1867 vključili v tržaško politično življenje in so vstopili predvsem v liberalno-nacionalne vrste, so si za politični vzor izbrali Italico, kjer so se Judje že močno uveljavili v političnem in kulturnem življenju, ne da bi se povsem odrekli svoji tradicionalni pripadnosti.

Ko avtorica postavi pod lupo vključevanje tržaških Judov, ugotavlja so ga v Trstu pospremili protijudovski izgedi in skrunitve judovskih spomenikov. V drugi polovici 19. stoletja se je kotil politični antisemitizem in stari predsodki so dobili novo preobleko. Tradicionalni stereotipi podlih in bogastva željnih Judov so našli plodna tla med političnimi nasprotniki liberalno-nacionalne elite, zlasti med krščanskimi socialci in tudi med slovenskim političnim predstavništvom, ki je v mestnem svetu vodilo vztrajen boj za pridobivanje slovenskih nacionalnih pravic.

Knjiga lepo prikaže mnogobraznost tržaške judovske skupnosti v 19. stoletju in kompleksnost procesov, ki so jo zajeli. S pomočjo bogate in raznolike arhivske dokumentacije avtorica obravnava tudi tiste judovske družbene in politične segmente, ki so se uveljavili zunaj nje.

Najbolj tragično stran tržaške judovske zgodovine odgrinja knjiga Silve Bon. Po dolgem obdobju gospodarskega razcveta, plodne vključitve v zavarovalniške, finančne in podjetniške vrste ter političnega in kulturnega udejstvovanja, so najprej pripadniki tržaške judovske skupnosti, potem pa tudi tisti, ki so iz nje izstopili, celo taki, ki so vstopili v katoliške vrste, okusili čedalje bolj odločne oblike izključitve in preganjanja. Predsodki in odklonilna stališča do Judov so se začela širiti že pred odobritvijo rasnih zakonov leta 1938, ko je Mussolinijeva država uzakonila diskriminacijo do judovskega prebivalstva na italijanskih tleh.

V Trstu je v tridesetih letih živelo 4671 Judov, od teh jih je 1437 bilo brez italijanskega državljanstva. Mnogi med njimi so podprli fašizem, nemalo pa je bilo takih, ki so z veliko nenaklonjenostjo gledali na Mussolinijev režim, še posebej pa na njegovo zunanjo politiko. Razlika v ideološkem prepričanju in naklonjenost do režima nista bili odločilni za usodo posameznikov. Gonja proti Judom in njihovem političnem udejstvovanju se je v Trstu začela že leta 1937. Z njihovo izključitvijo iz fašistične stranke se je v Trstu zelo hitro obnovil nikoli usahnjeni antisemitizem. Slednji je najprej prizadel nepomembne osebnosti, s časom pa tudi uveljavljene podjetnike in zavarovalniško elito. Prestopi v katoliško vero, znanstva in ugled niso veliko pomagali in tudi podpora tistega dela tržaške družbe, ki je ostajal nasproten izključitvi Judov iz javnega življenja, ni bila odrešujoča.

Bonova ugotavlja, da je večina prizadetih z vdanostjo sprejela nove diskriminacije, manjši del pa se je takoj odločil za odhod, največkrat za izselitev v Argentino in Palestino. Novice, ki so jih prinašali Judje na begu pred nacisti, niso bile spodbudne in napovedovale so najhuje. Toda še vedno je bila le manjšina Judov pripravljena na odhod, tudi potem, ko so se fašistični krogi začeli zavzemati za radikalno rešitev judovskega vprašanja. Leta 1942 je tržaški list »La porta orientale« vabil k »nemškemu« reševanju judovskega vprašanja, leto kasneje so »končno rešitev judovskega vprašanja« ob pomoči tržaških škvadrstov in takrat vodilnih tržaških krogov začele uresničevati nemške oblasti. Tržaška Rižarna je za tržaške Jude postala prva postaja na poti v nemška uničevalna taborišča. Izgnili so se ji najbolj osveščeni in taki, ki so razpolagali z zadostnimi sredstvi za hiter in skriven odhod.

Avtorica s kopico novih dokumentov, kar nekaj jih je tudi iz ljubljanskih arhivov, osvetli, ponekod sicer s premajhno nazornostjo, dogajanja, ki so pahnila v smrt glavnino tržaške judovske skupnosti. Opozori na proces prilaščanja judovskega premoženja in na dvoumno odzivanje tržaških vodilnih političnih in gospodarskih krogov, ki so najprej pasivno, potem pa celo aktivno podprli preganjanje Judov. Po stoletju in več tvorne vključitve v tržaško družbo so Judje doživeli konec nepotrebne in odvečnega tujka.

Marta Verginella

Marina Cattaruzza, **Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della monarchia asburgica : 1888–1915.** Manduria, Bari, Roma : Piero Lacaita, 2001. 192 strani.

Branje preteklosti se od antike odvija v dialogu s sodobnostjo. Tema, ki je bila še do včeraj zanimiva, lahko zastari. Dogaja pa se tudi, da v preteklosti ovržene tematike, zgodovinopisje na novo obudi in razišče. Skratka, tudi zgodovinopisje ima svoje modne muhe. Denimo, zgodovina delavskega gibanja, ki je v šestdesetih in sedemdesetih letih polnila knjižne police ne le v državah varšavskega pakta, temveč tudi v Zahodni Evropi, je v osemdesetih in v prvih devetdesetih letih skorajda zamrla. Izginila je iz knjigarn,